

Дәріс 2. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы және қылмыстық сот өндірісінің институттарының дамуы (Аналитикалық дәріс)

Түйін сөздер: қылмыстық процесс, қылмыстық-процестік заңнамасы, қылмыстық процесс нормалары

Мақсаты: сотқа дейінгі тергеп-тексеруді, жоғары қадағалауды, білікті заң көмегін көрсетуді, сот төрелігін жүргізуді реттеуші заң нормаларын қолдану дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемесі: Құқықтық актілерді сын пікірге сала отырып, күрделі, өзекті мәселелерді көтеру, талдау және шешу. Семинар тапсырмаларын орындау жолдарын, әдістерін талқылау.

Дәріс жоспары:

Қылмыстық-процестік заңнамасы қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көзі ретінде.

Қылмыстық-процестік нормалар. Қылмыстық-процестік нормалардың ерекшеліктері. Қылмыстық процессуалдық нормалардың түрлері. Қылмыстық-процестік нормалардың құрылымы.

Қылмыстық-процестік заңның кеңістікте, уақыт тұрғысында қолданылуы. Қылмыстық-процестік заңның шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қолданылуы.

Қазақстан Республикасының *қылмыстық іс жүргізу заңнамасы* деп заң шығару қызметін жүзеге асыратын ең жоғарғы мемлекеттік өкілді орган (Парламент) қабылдаған және қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі мен мазмұнын айқындайтын нормативтік құқықтық актілер жиынтығын айтамыз. Заңнаманың ерекше маңызы онда қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйеленіп тұжырымдалатын болғандықтан, ол қылмыстық іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасына жататын құқықтық актілер ҚПК-тің 1-бабында көрсетілген. Осы бапта жазылғандай, Қазақстан Республикасы аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, конституциялық заңдармен, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексімен айқындалады. Бұл заңдармен қатар, қылмыстық іс жүргізу кезінде өзге де заңдарды қолдану қажет болатындығы жөнінде осы бапта жазылған. Осы айтылғандарға сәйкес, қылмыстық іс жүргізу тәртібін реттейтін заңдар, олардың басым күшіне қарай, мынадай бірнеше деңгейге бөлінеді:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы — ең жоғарғы күші бар және тікелей қолданылатын заң.

2. Конституциялық заң. Атап айтқанда, 2000 жылғы 25 желтоқсанда шыққан «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» конституциялық заң қылмыстық сот ісін жүргізу саласында қолдануға жатады.

3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. Бұл кодекспен конституциялық заң ережелерінің арасында қайшылық болған жағдайда конституциялық заңның ережелері қолданылуға тиіс (ҚПК-тің 2-бабының 2-бөлігі). Қылмыстық іс жүргізу құқығының негізгі қайнар көзі заңды күші бар Қылмыстық-процестік кодекс болып табылады. Қылмыстық-процестік кодексі — бұл қылмыстық іс жүргізу құқығының жүйеленген негізі, ол 2014 жылдың 4 шілдесінде қабылданып, 2015 жылдың 1 қаңтарында күшіне енді. Негізінен Кодекс Адам мен азамат құқығы Декларациясының идеясын танытады және қылмыстық процеске қатысатын тұлғалардың заңды мүддесі мен құқығын қорғауға бағытталады. Ол жалпы және Ерекше бөлімдерден тұрады. Жалпы бөлім 5 бөлімнен (1 – 5), 21 тараудан және 178 баптан тұрады. Ерекше бөлімде 11 бөлім (6—16), 52 тарау, 496 бап (179— 674) енеді. Ескерте кету керек, 2017 жылдың 21 желтоқсанында қылмыстық-процестік кодексіне «Қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс

жүргізу ерекшеліктері» деп аталатын, 525—529-баптардан тұратын жаңа 55-тарау енгізілді. Бірінші бөлім жалпы (негізгі) ережелерді сипаттайды, екінші бөлім қылмыстық, іске қатысушы субъектілер мен олардың құқықтары мен міндеттерін, процесс субъектісі ұғымын айқындайды, үшінші бөлім дәледелер мен дәлелдеу ұғымдарын, төртінші бөлім іс жүргізулік мәжбүрлеу шаралары мен тәртібін анықтайды, бесінші бөлімде қылмыстық процестегі мүлкітік мәселелерді шешу ережелері белгіленген. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің Ерекше бөлімі алтыншы бөлімнен басталады, онда қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу ережелері реттелініп берілген, жетінші бөлімде бірінші сатыдағы сотта іс жүргізу әрекеттері көрсетілген, сегізінші бөлім соттың заңды күшіне енген үкімдері мен қаулыларын қайта қарау мәселелерін шешеді, тоғызыншы бөлімде сот шешімдерін орындау мәселелері қарастырылады. Оныншы бөлім соттың заңды күшіне енген шешімдерін қайта қарау жөнінде іс жүргізу тәртібі туралы түсінік береді, он бірінші бөлімде ерекше іс жүргізу (есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу, қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу ерекшеліктері, кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша іс жүргізу, қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың істері бойынша іс жүргізу ерекшеліктері) берілген. Он екінші бөлім қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы халықаралық ынтымақтастық, шет мемлекеттердің қылмыстық істер бойынша құзыретті мекемелермен, лауазымды адамдармен өзара іс-қимылының тәртібін анықтауға арналған. Он үшінші бөлім - процестік келісім жасалған істер бойынша іс жүргізу, он үшінші/бір-бұйрықтық іс жүргізу. Он төртінші бөлім алқабилердің қатысуымен іс жүргізу тәртібін көрсетеді. Соңында, жаңадан енген он бесінші бөлім үкім шығарылғанға дейін тәркілеу туралы іс жүргізу және он алтыншы бөлім өтпелі және қорытынды ережелер орын алған.

4. Өзге заңдар. Өзге заңдар мен ҚПК ережелерінің арасында қайшылық кездесетін болса, ондай жағдайда Кодекстің ережелері қолданылады (2-баптың 2-белігіне сәйкес). Бұл топқа Қазақстан Республикасының мына заңдары жатқызылады: Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы (2017 жылғы 30 маусымдағы), Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік органдары туралы (1995 жылғы 21 желтоқсандағы), Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы (2014 жылғы 23 сәуірдегі), Жедел-ізвестіру қызметі туралы (1994жылғы 15 қыркүйектегі), Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы (2012 жылғы 6 қаңтардағы), Қылмыстық процеске қатысушы адамдарды мемлекеттік қорғау туралы (2000 жылғы 5 шілдедегі), Адвокаттық қызмет туралы (2018 жылғы 5 шілдедегі), Әділет органдары туралы (2002 жылғы 18 наурыздағы), Алқабилер туралы (2006 жылғы 16 қаңтардағы) және т.б.

Жоғарыда аталған заңдарды олардың басым күшіне қарай дәрежегеумен қатар, ол заңдардың қылмыстық іс жүргізу саласында қолдану көлемі жөнінде де айту қажет. Яғни, қылмыстық іс жүргізу тәртібі толығымен ҚПК-тің нормаларымен реттелетіндігін біле отырып, басқа заңдардың бұл салада кейбір жеке мәселелер бойынша қолданылатындығын ескеру керек. Мәселен, қылмыстық іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы Конституциясымен айқындалады деген ереженің жазылу себебі — Конституцияда сот төрелігін атқарудың қағидалары және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің кепілдіктері көрсетілген. Ал Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы конституциялық заңның нормаларын қылмыстық істердің бірінші саты, апелляциялық және кассациялық сатыларының соттарында қаралатындығына байланысты қолдану қажет болады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздері аталған заңдармен шектелмейді. Бұлай айтуға Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының нормасы негіз болады. Осы баптың 1 - бөлігінде барлық құқық салаларына ортақ мынадай ереже жазылған: Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық — Конституцияның, оған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, Республиканың халықаралық шарттық және басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ Республика Конституциялық

Кеңесінің және Жоғарғы Соты нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚПК 1- бабының 2-бөлігінде былай деп көрсетілген: Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзгеде міндеттемелері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік қаулылары қылмыстық іс жүргізу құқығының құрамдас бөлігі болып табылады.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының және ҚПК I-бабының негізінде, қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздерін мынадай топтарға бөлу олардың сипаты мен иерархиялық құрамына (жоғарыдан төмен) сәйкес келеді:

- Қазақстан Республикасы Конституциясы;
- Конституциялық заң, ҚПК және өзге заңдар;
- Халықаралық шарттар (бұлар жөнінде ҚПК 2-бабының 3-бөлігінде жазылған ереже ескерілуге тиіс: Қазақстан Республикасы бекіткен халықаралық шарттардың ҚПК-тен басымдылығы болады және халықаралық шартта оны қолдану үшін заң шығару қажет екендігі айтылған жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады);

- Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібіне байланысты мәселелер бойынша нормативтік қаулылары;

- Өзге нормативтік құқықтық актілер.

Аталған құқықтың қайнар көздерінің ішінде қазіргі құқықтық саясатқа байланысты өзгерістерге жататын нормативтік актілердің түрлеріне тоқталайық. Мәселен, құқықтың қайнар көздеріне Конституциялық Кеңестің және Жоғарғы Соттың қаулыларын жатқызу бұрынғы Кеңес Одағы кезінде болмаған. Ал қазіргі конституциялық норманың негізінде Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты қылмыстық іс жүргізу саласындағы құқық қолдану тәжірибесіне сүйене отырып көптеген нормативтік қаулылар қабылдағаны белгілі. Олардың ішінде: Қылмыстық істер жөніндегі сот актілерін жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша қайта қараудың кейбір мәселелері туралы №4 (2018 жылғы 20 сәуір қабылданған); Қылмыстық істер бойынша процестік шығындарды өндіріп алу туралы №10 (2018 жылғы 29 маусым); Қылмыстық істерді бұйрықтық іс жүргізу тәртібімен қарау туралы №17 (2018 жылғы 29 қараша); Кассациялық сатыда қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібі туралы №5 (2017 жылғы 29 маусым); Қылмыстық істі сот отырысына дайындау барысында қылмыстық-процестік заңнама нормаларын қолданудың кейбір мәселелері туралы №10 (2017 жылғы 8 желтоқсан); Соттардың қылмыстық істер бойынша келісімдік тәртіпте іс жүргізу практикасы туралы №4 (2016 жылғы 7 шілде); Алқабилерді қатыстырып қылмыстық істерді қарауды реттейтін заңдарды соттардың қолдану тәжірибесі туралы №4 (2012 жылғы 23 тамыз); Прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының іс-әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне жасалған шағымдарды соттардың қарауы туралы (Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 106-бабы) №3 (2012 жылғы 27 маусым); Қылмыстық сот ісін жүргізуде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын соттың қорғауы туралы №4 (2010 жылғы 25 маусым); Жеке айыптау істері бойынша сот тәжірибесі туралы №13 (2006 жылғы 25 желтоқсан); Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы №4 (2006 жылғы 20 сәуір); Қорғану құқығын реттейтін қылмыстық іс жүргізу заңнамасын қолдану тәжірибесі туралы №26 (2002 жылғы 6 желтоқсанда қабылданған); Қылмыстық істер бойынша сот ісін жүргізу жариялылығы принципін соттардың сақтауы туралы №25 (2002 жылғы 6 желтоқсанда қабылданған); Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстары және оларды қоғамға қарсы іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы №6 (2002 жылғы 11 сәуір); Қылмыстық істерді апелляциялық тәртіппен қарау тәжірибесі туралы №13 (2003 жылғы 19 желтоқсанда қабылданған); Соттардың қылмыстық істерді қысқартылған тәртіппен қарауы туралы №17 (2004 жылғы 26 қарашада қабылданған); Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы

туралы № 16 (2004 жылғы 26 қарашада қабылданған), Сот отырысының хаттамасы жөнінде қылмыстық іс жүргізу заңдарының нормаларын қолдану туралы №11 (2005 жылғы 23 желтоқсандағы), Азаматтық талапты қылмыстық процесте қарау туралы №1 (2005 жылғы 20 маусымдағы) және т.б. нормативтік қаулылар бар.

Өзге нормативтік құқықтық актілер қатарына Қазақстан Республикасы Үкіметінің, министрліктердің және басқа орталық мемлекеттік органдардың қаулылары мен бұйрықтары, сондай-ақ олар бекіткен ережелер жатады. Осыған сәйкес, мысалы, қылмыстық іс жүргізу саласында қолданысқа жататын мына нормативтік актілерді айтуға болады: Қазақстан Республикасы Экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмысына қарсы күрес жөніндегі агенттігі (қаржы полициясы) туралы Ереже (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 29 қаңтардағы қаулысымен бекітілген); Қазақстан Республикасының Кедендік бақылау агенттігі туралы Ереже (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2002 жылғы 6 қыркүйектегі қаулысымен бекітілген); Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2005 жылғы 18 қазандағы, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының 2005 жылғы 22 қазандағы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің, міндетін атқарушының 2005 жылғы 6 қазандағы, Қазақстан Республикасы Экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігі (қаржы полициясы) төрағасының 2005 жылғы 7 қазандағы — бірлескен бұйрығымен бекітілген. Бұлтартпау шарасы ретінде кепілді қолдану туралы нұсқаулық; Бұлтартпау шарасы ретінде үйде қамап ұстауды қолдану туралы нұсқаулық және т.б.

Қазақстан Республикасында қылмыстық-процестік заңнамасының жүйелендірілуінің бастамасы РКФСР және КСРО заңнамаларының қалыптасып дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан бұл мәселені Кеңес өкіметі орнатылған кезден бастап қарастыру қажет. Атап айтқанда, Кеңес өкіметінің 1917-1918 жылдарында қабылданған Сот туралы №1, №2, №3 декреттеріне сәйкес революцияға дейінгі соттары жойылып, олардың орнына социалистік типтегі жаңа соттардың ұйымдастырылуы бекітілді. Сол кезеңдегі Қазақстанда сот құрылысы мен сот өндірісінің мәселелерін реттеуші алғашқы құқықтық актілердің бірі 1919 жылғы 10 шілдедегі РКФСР ХКК «О революционном комитете по управлению киргизским краем».

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін елдегі азаматтық соғыс және әскери интервенция жағдайында қылмыстық істерді қарайтын соттардың негізгі екі түрлі жүйесі болған: халық соттары және революциялық трибуналдар.

Азаматтық соғыс аяқталғаннан кейін ревролюциялық трибуналдар жойылып, Ресей Федерациясы аумағында біртұтас сот жүйесі құрылды (халық соты, губерниялық сот және Жоғарғы Сот). Осы кезде, яғни азаматтық соғыс аяқталған соң Кеңес мемлекетінің социалистік заңнамасын қалыптастыру қызметі қолға алынып, тұңғыш рет Қылмыстық іс жүргізу кодексі қабылданды. Атап айтқанда, 1922 жылғы 25 мамырда Ресей Социалистік Федеративтік республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі бекітіліп, ал 1923 жылғы 15 ақпанда бұл Кодекс жаңадан түзетіліп шығарылды. Осы Кодекс 1960 жылдың 1 қаңтарына дейін Қазақстан Социалистік Республикасының аумағында қолданылып келді. Сондай-ақ, ол кездегі Қазақстан аумағында сот ісін жүргізуге арналған арнайы ережелер шыққан болатын: 1923 жылғы 11 сәуірдегі Ресей Кеңестік Социалистік Федерациясы Жоғарғы Сотының Қырғыз бөлімі жөнінде Ереже және 1926 жылғы 18 қаңтардағы Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының Қырғыз бөлімі жөнінде Ереже. Кеңес өкіметі кезіндегі социалистік заңнаманың әрі қарай дамуына 1936 жылғы 5 желтоқсанда қабылданған Кеңес Одағының жаңа Конституциясы үлкен ықпалын тигізді.

1957 жылы ақпан айында КСРО Жоғарғы Кеңесі одақтас республикалардың заң саласындағы өкілеттігін кеңейту туралы қаулы қабылдайды. Бұл қаулыға сәйкес, 1958 жылғы 25 желтоқсанда КСРО және одақтас социалистік республикалардың қылмыстық сот ісін жүргізу Негіздері қабылданды. Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы тұңғыш рет өз қылмыстық іс жүргізу Кодексін 1959 жылғы шілдеде қабылдап, 1960

жылдың 1 қаңтарынан бастап ол Кодекс қолданысқа енгізілді. Бұдан кейінгі жылдарда бұл Кодекске көптеген өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп отырды. Аталған кодекс 1997 жылдың 13 желтоқсанына дейін қолданылады.

Қазақстан тәуелсіздікке ие болғаннан кейін құқық салаларында да жаңа даму кезеңі басталады.

1994 жылдың 12 ақпанында бекітілген құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы жаңа құқықтық саясат бастады. Осы кезеңде біршама заңдар қабылданды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы жарлығы қазіргі жаңа қылмыстық-процестік кодекстің қабылдануына түрткі болды деп айтсақ болады. Бұл кодекс 2014 жылдың 4 шілдесінде қабылданды.

Осылайша, қылмыстық іс жүргізу құқығын жетілдірудің негізгі бағыттары мыналарды қамтыды:

- Хаттамалық нысанның элементтерін пайдаланып, қылмыстық теріс қылықтарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін заңнамалық регламенттеу;
- Қылмыстық процесті жеңілдету және оның тиімділігін арттыру, оның ішінде сотқа дейінгі іс жүргізу тәртібін оңайлату;
- Тергеуге дейінгі тексеруді заңнамалық алып тастау;
- Қамауға алуға балама бұлтартпау шараларын, оның ішінде кепілді қолдануды кеңейту үшін жағдай жасау;
- Тараптардың келісуіне және келтірілген зиянның өтелуіне негізделген сот төрелігін қалпына келтірудің жаңа институттарын бірте-бірте енгізу;
- Процестік келісім институтын заңнамалық дамыту;
- Айыпталушылар мен күдіктілерге ғана емес, сонымен бірге жәбірленушілерге, куәлерге де қылмыстық істер бойынша білікті заң көмегін ұсыну тетігін одан әрі жетілдіру.

Қылмыстық процесс заңымен реттелетін қоғамдық қатынастар құқықтық нормалар түрінде бекітіледі және сондықтан заң құқықтық нормалардан құралады. Осыған байланысты процестік нормалар ұғымы және олардың құрылымы жөнінде сұрақ туындайды. Процестік нормалар деп қылмыстық процесс саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеу мақсатында мемлекет белгілеген немесе мақұлдаған қылмыстық процесс субъектілерінің мінез-құлық ережелерін айтамыз. Бұл ұғым жалпы құқық теориясында айтылатын құқықтық нормалар ұғымына сәйкес келеді және процестік нормалар өзге құқықтық нормалар сияқты сипатталады. Яғни, процестік нормалар:

- 1) нормативтік құқықтық актілерде тұжырымдалып баян етілген;
- 2) олардың орындалуы тиісті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары, мемлекеттік емес ұйымдар және азаматтар үшін де міндетті;
- 3) олардың орындалуы қажет болған жағдайларда еріксіз көндіру амалдары арқылы қамтамасыз етіледі.

Процестік нормалар өзге құқық салаларының нормаларынан пәні бойынша ерекшеленеді. Бұл нормалар құқық қорғау органдарының іс жүргізу қызметін реттейтін болғандықтан, оған қатысатын субъектілердің құқықтары мен міндеттерін баян ету арқылы олардың мінез-құлық ережелерін белгілейді. Сөйтіп, процестік нормалар қылмыстық іс жүргізу қызметімен қатар осы саладағы қоғамдық қатынастарды да реттейтіндігі айқын болып табылады.

Қылмыс іс жүргізу саласындағы қатынастарды құқықтық нормалар арқылы реттеудің бірнеше амалдары бар. Ол амалдарға мыналар жатады: *міндеттеу*, *құқықтандыру* және *тыйым салу*. Осы амалдарға сәйкес келетін процестік нормалар міндеттеу, құқықтандыру және тыйым салу нормалары деп аталады. Мысалы, ҚПК-нің 34-бабына сәйкес, қылмыстық қудалау органы қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін орындау мақсатында қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін тапқан әрбір жағдайда өз

құзыреті шегінде қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын белгілеуге, қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеуге, оларды жазалау үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға, сол сияқты кінәсіз адамды ақтау үшін шаралар қолдануға міндеттелген. Қысқаша түрде «процестік нормалар» деп те айтамыз. Ал құқықтандыру нормалары қылмыстық процесс субъектілерінің заңға сәйкес өз құқықтарын қолдану, сондай-ақ іс-әрекеттер жүргізу мүмкіндігін білдіреді. Мысалы, күдіктінің қандай қылмыстық құқық бұзушылық жасағандығы жөнінде айыпталатындығын білуге, қорғаушы алуға, дәлелдемелер тапсыруға және т.б. құқықтары бар. Тыйым салу құқықтық нормаларының мысалы: тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде азаптауға, зорлық-зомбылық көрсетуге, қорқытуға және өзге де заңсыз шараларды, қатыгез қарым-қатынасты қолдануға, сол сияқты оған қатысатын адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіруге жол берілмейді (ҚПК-тің 197-бабының 4-бөлігі). Қорыта айтқанда, осындай құқықтық амалдарды қолдану арқылы қылмыстық іс жүргізу саласында туындайтын қатынастар заң актілерімен реттеледі.

Процестік қатынастардың реттелу механизімін ұғыну үшін жоғарыда айтылған амалдармен қатар процестік нормалардың құрылымын білу қажет. Бұл құқықтық нормалар өзге құқық салаларының нормалары сияқты үш мүшеден (элементтерден) тұрады: гипотеза, диспозиция және санкция.

Процестік норманы және оның құрылымын заңның баптарынан ажырата білу қажет. Яғни, процестік норма заңның бабымен тепе-тең болмайды. Сондықтан, заңның әр бабында оған сәйкес құқықтық норманың барлық элементтерінің, бірдей қамтылуы міндетті емес. Мысалы, ҚПК-тің 1-бабында қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі қандай заңдармен реттелетіндігі баян етілген. Бұл бапта процестік норманың гипотезасы (қылмыстық іс жүргізу кезінде) және диспозициясы (ҚПК қолданылады) бар, ал санкциясы көрсетілмеген. Алайда, бұл норма бұзылған жағдайда, оған байланысты қолданылатын санкция жоқ емес. Ол санкцияны ҚПК-тің жүйесінің негізінде анықтай аламыз. Мәселен, алдын ала тергеу жүргізу кезінде тергеуші заңның талаптарын бұзған болса, онда прокурор заңда көрсетілген шаралардың бірін қолдануы тиіс. Ондай жағдайдағы прокурор қолданатын шара — процестік санкция болып табылады. Осы айтылғандай, басқа да процестік нормалар бұзылған жағдайларда қандай санкция қолданылуға тиіс екендігі ҚПК-тің негізінде анықталады.

Процестік санкциялардың түрлерін басты екі топқа бөлуге болады: 1) сотқа дейінгі іс жүргізу сатыларында қолданылатын санкциялар; 2) сотта іс жүргізу сатыларында қолданылатын санкциялар.

Сотқа дейінгі іс жүргізу кезінде қолданылатын процестік санкциялардың мынадай түрлері бар: біріншіден, зандылықтың сақталуын қадағалауына байланысты прокурор қолданатын шаралар (тергеушінің заңсыз қаулысын бұзу, оны іс жүргізуден босату, қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтару); екіншіден, судьяның қылмыстық ізге түсу органдарының шешімдеріне берілген шағымдарды қарап, олардың қаулысын бұзуы, сондай-ақ прокурорға заңның бұзылуын жоюды міндеттеуі.

Сотта іс жүргізу сатыларында қолданылатын санкциялардың түрлеріне мыналар жатады: бірінші саты сотының қылмыстық істі қосымша тергеуге қайтаруы; апелляциялық саты сотының заңды күшіне енген үкімді бұзып, істі бірінші саты сотының жаңадан қарауына жіберуі немесе қосымша тергеуге жіберуі, немесе үкімді өзгертуі; кассациялық саты сотының заңды күшіне енген төменгі саты соттарының үкімдерін (қаулыларын) өзгертуі немесе үкімді және бұдан кейін шығарылған соттың шешімдерін бұзып, істі бірінші саты сотының жаңадан қарауына жіберуі және т.б. Бұл аталған процестік санкциялардың маңызы — оларды қолдану арқылы қылмыстық істі жүргізуге қатысушы адамдардың (ұйымдардың) бұзылған құқықтарын қалпына келтіру, сондай-ақ қылмыстық процестің заңдарды дұрыс қолдану міндетін орындау қамтамасыз етілуге тиіс.

Келесі сұрақтарды ашуда ҚПК 3-6-баптарына талдау жасау қажет болады. Уақытқа қатысты қылмыстық іс жүргізу заңы қылмыстық сот ісін жүргізу, іс жүргізу әрекетін

орындау, іс жүргізу шешімін қабылдау кезіне дейін күшіне енген қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес жүзеге асырылады. (ҚР ҚПК 5-бабы). Дәлелдемелердің жол берілетіндігі олар алынған кезде қолданылып жүрген заңға сәйкес айқындалады.

Ережеге сай, заңның іс жүргізу әрекетіне ену сәті заңның өзінде белгіленеді (ҚР ҚПК 2015 жылдың 1 қаңтарында іс жүргізу әрекетіне және заңды күшіне енген болатын).

Кеңістіктегі Қылмыстық іс жүргізу заңы — бұл оның Қазақстан Республикасының барлық аумағында әрекет етуі. Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық сот ісін жүргізу қылмыс жасалған жерге қарамастан ҚПКке сәйкес жүргізіледі (ҚР ҚПК 3-бап). Қазақстан Республикасы аумағы қуаң далалық, әуелік, теңіздік, зендік кеңістік және құрлықтық шельф пен айрықша экономикалық аймақ болып саналады. Бұған қоса, Қазақстан Республикасы аумағына біздің мемлекеттің шетелдегі елшілігі мен өкілдігі, Қазақстан Республикасы туымен жүретін әуе және теңіз соты да енеді. Осы аумақта қылмыстық іс жасаған адам Қазақстан Республикасы заңы бойынша жауапқа тартылады.

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібі Қазақстан Республикасы азаматтары үшін, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар үшін ортақ, бірдей. Бұл ереже ҚР ҚІЖК-нің 6-бабында «шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты қылмыстық сот ісін жүргізу Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында белгіленген дипломатиялық немесе өзге де артықшылықтар мен иммунитеттерге ие адамдарға қатысты немесе олардың қатысуымен жүзеге асырылатын қылмыстық сот ісін жүргізудің ерекшеліктері ҚР ҚПК 57-тарауына сәйкес айқындалады» деп белгіленген.

Уақытқа қатысты заң әрекетінің тоқтатылуы одан бас тартуын, жаңа заңмен өзгертілуін, уақыт мерзімінің өтуін, шарттар мен жағдайлардың өзгеруін білдіреді.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде артықшылық күші бар құқықтық нормаларды қолдану. Қазақстан Республикасының Конституциясы Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында жоғары заңдық күшке ие және тікелей қолданылады. Кодекстің қағидалары мен Қазақстан Республикасының Конституциясы арасында қайшылықтар болған жағдайда Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелері қолданылады. Кодекстің қағидалары мен Қазақстан Республикасының конституциялық заңы арасында қайшылықтар болған жағдайда конституциялық заңның ережелері қолданылады. Кодекстің қағидалары мен өзге де заңдар арасында қайшылықтар болған жағдайда Кодекстің ережелері қолданылады. Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар Кодекс алдында басымдыққа ие және, халықаралық шартта оны қолдану үшін заң шығару талап етілетіндігі туындайтын жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылады.

Ақпараттық ресурстар

Ұсынылатын нормативтік құқықтық актілер:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдумда 1995 жылы 30-тамызда қабылданды // <https://online.zakon.kz/>
- “Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы 25.12.00 ж. ҚР конституциялық заңы // <https://online.zakon.kz/>
- “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы 30.06.2017 ж. заңы // <http://adilet.zan.kz>
- “Адвокаттық қызмет туралы Қазақстан Республикасының 5.07.2018 ж. Заңы // <http://adilet.zan.kz>
- Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014 // <http://adilet.zan.kz>
- Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы N 7 Нормативтік қаулысы «Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын

әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы» // <http://adilet.zan.kz>

- Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 292-VI ҚРЗ. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру және жеке адам құқықтарының қорғалуын күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» // <http://adilet.zan.kz>
- «Қазақстан республикасындағы конституциялық заңдылықтың жай-күйі туралы» қазақстан республикасы конституциялық кеңесінің 2019 жылғы 5 маусымдағы жолдауы // <http://ksrk.gov.kz/kk>

Ұсынылатын әдебиет тізімі

Негізгі

1. Когамов М.Ч. Комментарий к УПК РК. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2015. – 352 с.
2. Ерешев Е.Е. Қылмыстық іс жүргізу. (Жалпы бөлім): Оқулық. – Алматы: «Өлке баспасы». 2006. – 216 б.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Книга 1. / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Берсугуровой Л.Ш., д.ю.н., проф. Джансараевой Р.Е. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 275 с.
4. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть общая: Академический курс / Под ред. д.ю.н., проф. Б.Х.Толлеубековой. Книга первая. – Алматы: ТОО Изд.компания «NAS», 2004. – 416 с.
5. Уголовный процесс: учебник / А.В.Смирнов, К.Б.Калиновский; под общ. ред. А.В.Смирнова. 8-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2020. - 784 с.

Қосымша

Айтхожин К.К. Конституционно-правовые основы уголовного процесса в Республике Казахстан: современное состояние и перспективы // <https://online.zakon.kz/>